

Важливим компонентом підготовки воїнів слід вважати морально-фізичний вишкіл. Суворе, небезпечне життя спричинилося до гартування міцних характерів. У давнину Україною проходив кордон між землеробським слов'янським світом та агресивним скотарським степом. У небезпечних умовах прикордоння на нічній землі здавна формувався тип незалежної професійної воїна, захисника населення від кижих степовиків. Це билинні витязі богатирських застав, бродники та берладники XII-XIII століть, які були прототипом козацтва. Мужність у русичів та козаків цінувалася понад усе. Володимир Мономах заповідає своїм нащадкам бути мужніми, не боячись "...ні раті, ні звіра, але творити чоловічу справу...", і тоді "...ні від раті, ні від звіра, ні від води..." для них не буде небезпеки. Такі повчання не поодинокі, це для княжої доби норма поведінки. Яскравим доказом цього є опис у "Слові о полку Ігоревім" дружинників князя Ігора, а також типовий образ князя Святослава.

Аналогічне спостерігаємо і в русько-литовську добу. Збережений від попереднього періоду дружинно-лицарський устрій передбачав відданість князю, готовність на самопожертву, рівність, братерство, солідарність, корпоративність та цілий ряд інших ідеологічних та моральних принципів.

З XVI ст., коли на українському прикордонні формується козацтво, майже кожен рік козацькі ватаги на чолі з шляхою входять у глибину татарських степів, на Молодову, штурмують татарські і турецькі фортеці, б'ються з татарськими загонами, звільняють полонених. Як згадував сучасник цих подій, "...молода шляхта...рідко сходила з поля..., вважючи за рід ловів - ходити в поле самим...". Цей військовий промисел набуває рис своєрідного воїнського спорту. Але повноправним козаком вважався лише той, хто пройшов вишкіл на Січі, засвоїв сіві порядки, навчився військовій справі, умів узгоджувати свої дії з інтересами товариства, дотримуватися настанов старшини. Враховуючи вищесказане, можна стверджувати, що морально-етичні принципи військово-спортивного виховання стали невід'ємним елементом формування українського лицарства у період середньовіччя.

ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНА ПІДГОТОВА В КОЗАЦЬКИХ ШКОЛАХ

ТИМЧАК ЯРОСЛАВ

Львівський державний інститут фізичної культури

Середина XVI ст., в історії України, ознаменувалася визначною подією - створенням могутньої військової організації українців - козацтва. По суті, у цей час, закінчився десятилітній процес його фор-

мування. Протягом короткого історичного часу із розрізаних ватаг степових добичників козацтво організувалося у значну військову силу, котра невдовзі стала надією і виразником національних інтересів усього українського народу. Центром, колискою українського козацтва була Запорозька Січ.

Заснована на початку другої половини XVII ст. (1553-1554рр.) Дмитром Вишневецьким Запорозька Січ, на думку І.П. Крип'якевича (1990), стала своєрідною військовою базою, плацдармом і опорою селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського (1591-1593), Северина Наливайка (1594-1596), Марка Жмайла (1625), Тараса Федоровича (Трясила, 1630), Павлюка і Карпа Скидана (1637), Якова Остриянина і Дмитра Гуні (1638).

Вже у двадцятих роках XVII ст. українське козацтво досягло надзвичайно високого рівня військового мистецтва, було визнане одним із кращих військ у Європі, що неоднаразово відзначали історики-сучасники, іноземці-очевидці. Серед них П'єр Шевальє, Левас'єр де Боплан, Еріх Ласота, Альберт Віміні, численні польські хроністи, Самійло Величко та ін. Козацтво стало гідним продовжувачем військових традицій Київської Русі. Найвищий церковний ієрарх на Україні - київський митрополит Іов Борецький у своїй "Маніфестації" від 28 квітня 1621 року називав козацтво продовжувачем військової слави Київської Русі, вважав, що воно розвинуло її кращі традиції у своєму військовому мистецтві. Близькі успіхи у військових походах і війнах проти татар, турків, поляків, серед іншого можна пояснити і особливостями організації, відбору та військово-фізичної підготовки козаків.

Запорізьке та ресстрове козацтво, перебуваючи майже безперервно у військових походах, зазнавало втрат і потребувало постійного поповнення. Як зазначає відомий дослідник українського козацтва Д.І. Яворницький (1990), вступити у лави запорожців міг кожен, хто виконував п'ять вимог, що ставили перед претендентом козаки. За п'ятою вимогою той, хто поступав у Січ повинен був спершу придивитися до військових порядків, вивчити прийоми січового лицарства, тобто власне пройти певну військово-фізичну підготовку, а вже потім записуватися в число випробуваних товаришів, що могло бути не раніше, як по проходженні семи років. Вираз "записуватися в число випробуваних товаришів", на нашу думку, означає не що інше, як те, що новачок через деякий час, пройшовши певний вишкіл, робив спробу скласти своєрідний іспит-випробування, результат якого мав визначальне значення для його прийому у козаки. Народні передання та деякі історичні свідчення стверджують, що тих, хто поступав у Січ піддавали особливого роду спокусі, а саме випробовували степінь їх кмітливості та сміливості.

Збереглися й інші свідчення, що доповнюють особливості відбору у запорозьких козаків. Так, Боплан (1990) свідчить, що "серед козаків жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся через усі пороги. Судіть самі, чи там треба вправно володіти веслом". Це ж стверджує і П'єр Шевальє. На думку Дмитра Яворницького (1990), це положення підлягає сумніву, але воно не заперечує проведення козаками випробувань новачків взагалі.

У своїй праці "Опис України" Боплан залишив ще одну цікаву згадку. Він пише, що "... поживши там (у Запорозькій Січі авт.) певний час і взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками. Отже, за цим положенням головним випробуванням після певного перебування та навчання в Січі для претендентів був реальний військовий похід. Тільки в бою вони могли проявити свої бойові якості, і успіх бою чи поединку був кращим критерієм оцінки їхнього вишколу. На нашу думку, саме відбором можна пояснити те, що козаки, за твердженнями очевидців "... надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі..., високі на зріст, жваві, енергійні..., відзначаються міцним від природи здоров'ям..." (Боплан, 1990) З цього ми можемо також висловити припущення, що при відборі новачків у Запорозькій Січі козаки звертали увагу і на зовнішні, тілесні характеристики претендентів.

Навіть перебуваючи за межами Січі, в умовах тяжкої, довготривалої війни, коли гинуло багато воїнів, козаки при поповненні військових втрат влаштовували відбір. Так, під час визвольної війни 1648-1654 рр., Богдан Хмельницький, як зазначається в одному з документів, вибирав кращих: "тільки вибраних людей приймає, голоту до робіт і податків повертає" (І.Крип'якевич, 1990).

Надзвичайно важливе значення для збереження військових традицій, бойового мистецтва козаків, мало забезпечення процесу навчання, передачі знань і навичок, спадковості військового досвіду. З цією метою в середовищі козаків поступово виникають школи, основні методи навчання у яких ґрунтувалися на традиціях української етнопедагогіки. Одним із провідних завдань цих шкіл було навчання та підготовка молоді до військової справи.

У Запорозькій Січі, її околицях та паланках довкола неї, побувало багато шкіл - січові, монастирські, церковно-приходські (Д. Яворницький, 1990). Найбільш цікавою для нас є січова школа, сама назва якої характеризує її спрямованість. На рівні з іншими школами у ній навчали читати, писати і співати. Але разом з тим у ній навчали і військовому, "лицарському" ремеслу.

Козаки поповнювали свої лави різними шляхами. Крім дорослих, що безперечно прибували до Січі немало потрапляло туди і дітей мужької статі. В січовій школі навчалися хлопчики частково насиль-

но заборані козаками звідки небуть і потім усиновлені ними в Січі, частково ті, що самохідно прийшли до них з України та Польщі, частково спеціальнопривезені багатими батьками в Січ для навчання грамоті та військового мистецтву. Зазвичай вони називалися в Запоріжжі "молодиками" (Д. Яворницький, 1990).

Січова школа мала самоврядування, подібне до адміністративного устрою Запорізької Січі, і функціонувала під безпосереднім проводом козацької старшини. Молодики мали свою управу, тобто свого отамана і кухаря, і користувалися деякими привілеями (Д. Яворницький, 1990). Молодь, що навчалася військового мистецтву у січовій школі могла спостерігати, а більш досвідчені та старші можливо й приймати участь у військових вправах, військово-фізичній підготові запорожців чи ресстрових козаків, проходили окреме навчання, відбували військову муштру і мали характер регулярних частин, зброя і одяг у них були однакові (І. Крип'якевич, 1990). Оскільки у козацькому війську не було вузької спеціалізації і залежно від обставин козаки бували "кіннотниками у степу, стрільцями у горах, моряками на воді" й однаково добре володіли "луком, шаблею, списом, а особливо рушницею, з якої не робили промахів (О.М. Апанович, 1991), то молоді юнаки повинні були оволодіти усім необхідним у військовій справі комплексом військових навиків і повинні були мати підготову доволі широкого напрямку. Тому, в січовій школі, поруч з вправами для вдосконалення майстерності володіння вогнепальною зброєю, застосовувалися спеціальні вправи для вдосконалення верхової їзди, вміння володіти холодною зброєю, правити човном, швидко плавати тощо: "... молодиків у школі і поза школою вчили: Богу добре молитися на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти (С. Сірополко, 1937). Доказом того, що молодь у січовій школі вдосконалювала свою майстерність у володінні вогнепальною зброєю є те, що січові школярі отримували певну частку від бойових запасів - свинцю і пороху - що надходили в Січ на все запорозьке низове військо (Д. Яворницький, 1990).

Велика кількість юнаків, що потрапляли на Січ вже мали певний рівень військово-фізичної підготовки, що вони отримали навчаючись у батьків або у парубочих громадах, де нерідко юнаки вправлялися у доступних їм видах зброї. Павло Алепський (1897) розповідав, що на Україні привчалися до військової справи з молодих літ: "... ці юнаки з дитинства вчилися їзди, стрільби з рушниць і луків та хоробрості. Особливо в козацьких хуторах та поселеннях, що межували із татарським степом.

Окрім січової школи, що дбала про військовий вишкіл молоді, у козаків існував ще один, на нашу думку, більш вдалий спосіб збереження військових традицій, який ми умовно можемо назвати

"школою джур". Позаяк перша січова школа була формальною інституцією у Запорізькій Січі, то "школа джур" функціонувала як традиційно народний спосіб передачі знань, військового досвіду та особливості військово-фізичної підготовки козаків. Так, "... хто хотів стати козаком мусів наперед служити три роки в старого козака за чуру. Чура (слуга) робив усяку роботу. Носив за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Щойно потім, коли вивчиться від того козака орудувати зброяю і набирив вправності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли" ("Історія України", 1935) Один із запорожців, що перейшов через "школу джур" згадував, що: "... мій батько Сидір Пересунька виховував мене до 9 років, тобто вчив працювати та Богу молитися. Після взяли мене в Січ, де я при панові був молодиком, а у 20 років мене взяли і записали у військо" (Скэтьський, 1885). Щодо поширення цієї народної школи серед козаків, то в старовинних описах козацького побуту підкреслюється, що кожний десятник, окрім 10 товаришів, мав під своїм керівництвом ще від 30 до 50 новаків, яких школив і випробовував на козаків (М. Грушевський, 1909).

Терміни навчання у січовій школі чи "школі джур" не були суворо регламентованими і, на нашу думку, залежали, насамперед, від успіхів в оволодінні військовим мистецтвом та степеню готовності до вступу у військо. Але, як ми вже відзначали вище, отримати найвищу оцінку і пройти справжню школу військово-фізичної підготовки молодий козак міг тільки у реальних військових походах. Син Богдана Хмельницького Тиміш ще юнаком бував з батьком у воєнних походах - у Галичині і під Зборовим, а в 1650 році під керівництвом генерального осавула Дем'яна Лисівця - у поході на Дон, "лише для того, щоб привчити до ратної справи, щоб знав служити". Згодом він став досвідченим хоробрим воїном, хоч був високим на зріст і огрядним, але дуже добре іздив верхи, "повертався на сідлі як блискавка", стріляв з лука правою і лівою рукою, рубав шаблею, стріляв з рушниці з-під черева свого коня (І.П. Крип'якевич, 1990).

Отже, виходячи з вище викладеного ми можемо зробити наступні висновки:

1. Для забезпечення процесу передачі військових вмінь і традицій в середовищі козацтва виникли і функціонували козацькі школи - січова і "школа джур".

2. В козацьких школах мали місце усі характерні елементи народної педагогіки українців (відбір, підготовка, іспит-випробування, подальше вдосконалення у війську).

